

Przemysł ziemiański guberni siedleckiej w latach 1879–1913

W dotychczasowej literaturze historycznej stosunkowo niewiele miejsca poświęcono przemysłowi ziemiańskiemu w Królestwie Polskim. Pierwszy artykuł na temat uprzemysłowienia majątków ziemskich w latach 1879 i 1892 opublikowała R. Chomać-Klimek w 1979 r. Autorka zebrała dane na podstawie materiałów Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego dla 81% folwarków w 1879 r. oraz dla 90% w 1892 r. Dane te jednak obejmowały wyłącznie informacje na temat liczby zakładów przemysłowych, pomijając najważniejsze kwestie liczby zatrudnionych oraz wielkości i wartości produkcji¹. Kolejnym opracowaniem był artykuł W. Cabana opublikowany w 1993 r., a poświęcony ziemianom przemysłowcom w guberni radomskiej w latach 1832–1862². W ośrodku kieleckim w 1993 r., opublikowano pokłosie sesji naukowej na temat aktywności gospodarczej ziemianstwa w Polsce w okresie od XVIII do XX wieku. Jednym z ciekawszych tekstów w tym tomie był artykuł B. Szabat na temat uprzemysłowienia dóbr ziemskich na Kielecczyźnie na przełomie XIX i XX wieku³. W 2010 r. w łódzkim ośrodku historycznym opublikowano w dwóch tomach czasopisma *Studia z historii społeczno-gospodarczej XIX i XX wieku* pod redakcją W. Pusia i J. Kity, 40 artykułów poświęconych przemysłowi ziemiańskiemu. Autorami tych opracowań byli historycy reprezentujący większość ośrodków naukowych w Polsce. Wśród 40 artykułów, które obejmują głównie szczegółowe kwestie uprzemysłowienia majątków ziemskich, albo prezentują aktywność gospodarczą stowarzyszeń rolniczych lub niektórych ziemian, na szczególną uwagę zasługują teksty W. Pusia i W. Cabana, których autorzy skupili się na ocenie dotychczasowej literatury historycznej poświęconej przemysłowi ziemiańskiemu, jak również

¹ R. Chomać-Klimek, *Sprawa uprzemysłowienia majątków ziemskich Królestwa Polskiego w drugiej połowie XIX w.*, Acta Universitatis Lodziensis, Folia historica, 1979, seria I, nr 43, s. 69–77.

² W. Caban, *Zemianie przemysłowcy w Królestwie Polskim w latach 1832–1862 na przykładzie guberni radomskiej.*[w:] *Image przedsiębiorcy gospodarczego w Polsce w XIX i XX wieku*, red. R. Kołodziejczyk, Warszawa 1993, s. 83.

³ B. Szabat, *Uprzemysłowienie dóbr ziemskich Kielecczyzny na przełomie XIX i XX wieku w świetle statystyk urzędowych*, [w:] *Aktywność gospodarcza ziemianstwa w Polsce w XVIII–XX wieku*, red. W. Caban, M.B. Markowski, Kielce 1993, s. 111–120.

zwrócili uwagę na kwestie źródłowe i metodologiczne⁴. Na temat uprzemysłowienia majątków ziemiańskich na Lubelszczyźnie pisał również B. Mikulec⁵.

Próba opracowania danych statystycznych obejmujących rozwój przemysłu ziemiańskiego na określonym obszarze, podobnie jak w wypadku przemysłu ogółem w Królestwie Polskim, czy w skali określonej guberni, wymaga wykorzystania określonych materiałów źródłowych. W odniesieniu do jednego majątku ziemiańskiego najlepszym rozwiązaniem jest korzystanie z materiałów archiwalnych (jeżeli tego typu źródła się zachowały). Jeżeli jednak chcemy przedstawić rozwój całości przemysłu na określonym obszarze mając do czynienia z dziesiątkami, setkami lub tysiącami zakładów produkcyjnych musimy korzystać ze spisów firm przemysłowych, które zawierają informacje dla każdego przedsiębiorstwa oddzielnie z podaniem daty założenia, adresu, nazwiska właściciela, liczby zatrudnionych, wielkości lub wartości produkcji, czasami asortymentu produkcji. W dotychczasowych badaniach nad rozwojem przemysłu w Królestwie Polskim podstawowym źródłem były wydawnictwa P.A. Orłowa i W.E. Warzara za lata 1879, 1884, 1893 i 1900 oraz księgi adresowe firm przemysłowych L. Jeziorańskiego za 1904 r., jak również A.R. Srokę i D.P. Kandaurowa za 1913 r. Powyższe skorowidze i spisy zakładów przemysłowych zostały bardzo wysoko ocenione przez specjalistów oraz były podstawą najważniejszych w dotychczasowej literaturze historycznej opracowań na temat procesu industrializacji na ziemiach polskich w XIX i XX wieku⁶.

W prezentowanym artykule poświęconym przemysłowi ziemiańskiemu w guberni siedleckiej wykorzystano następujące skorowidze i spisy zakładów

⁴ W. Puś, Industrializacja ziem polskich w historiografii a problem udziału ziemiaństwa w tym procesie w XIX i na początku XX w., *Studia z historii społeczno-gospodarczej XIX i XX wieku*, red. W. Puś, J. Kita, t. 7, 2010, s. 7–19; W. Caban, O potrzebie badań nad udziałem ziemiaństwa Królestwa Polskiego doby przeduwłaszczeniowej w działaniach na rzecz rozwoju przemysłu, *Studia z historii społeczno-gospodarczej XIX i XX wieku*, red. W. Puś, J. Kita, t. 8, 2010, s. 9–18.

⁵ B. Mikulec, *Przemysł Lubelszczyzny w latach 1864–1914*, Lublin 1989; Tenże, *Przemysł drzewny na Lubelszczyźnie w latach 1864–1914*, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*, 1999/2000, sectio F, vol.54/55.

⁶ I. Ihnatowicz, J. Łukasiewicz, W sprawie badań statystycznych nad historią przemysłu na ziemiach polskich, [w:] *Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX w.*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław 1970, s. 27–41; W. Pruss, *Rozwój przemysłu warszawskiego w latach 1864–1914*, Warszawa 1977; W. Puś, *Przemysł włókienniczy w Królestwie Polskim w latach 1870–1900. Zagadnienia struktury i dynamiki rozwoju*, Łódź 1976; B. Mikulec, *Przemysł Lubelszczyzny...op.cit.*; K. Badziak, *Przemysł włókienniczy Królestwa Polskiego w latach 1900–1918*, Łódź 1979; W. Puś, *Rozwój przemysłu w Królestwie Polskim*, Łódź 1997; Tenże, *Statystyka przemysłu Królestwa Polskiego w latach 1879–1913. Materiały źródłowe*, Łódź 2013.

przemysłowych – P.A. Orłowa za 1879 r., W. E. Warzara za 1900 r., L. Jeziorańskiego za 1904 r., A. R. Sroki i D. P. Kandaurowa za 1913 r.⁷

Wydawnictwa rosyjskie za 1879 r., oraz za 1900 r., umożliwiając wychwylenie wśród tysięcy firm przemysłowych zakłady ziemiańskie bowiem obok nazwiska właściciela w wypadku ziemianina lub właściciela ziemskiego pojawiają się określenia : *dworianin* lub *ziemliewładieliec*. Natomiast w wydawnictwach Jeziorańskiego, Sroki i Kandaurowa brak tego typu określeń. W tym wypadku wykorzystano spisy alfabetyczne właścicieli ziemskich w Królestwie Polskim za lata 1905 i 1912.⁸ Nazwiska ziemian i właścicieli ziemskich oraz nazwę miejscowości konfrontowano z nazwą i adresem zakładów przemysłowych ze spisów Jeziorańskiego, Sroki i Kandaurowa. W ten sposób udało się wyodrębnić zakłady i przedsiębiorstwa ziemiańskie spośród wszystkich firm przemysłowych, które obejmują wyżej wymienione skorowidze, spisy i księgi adresowe. Gubernia siedlecka wśród 10 guberni Królestwa Polskiego zajmowała trzecią pozycję pod względem wielkości powierzchni, która wynosiła 13 825 km². Wyprzedzały ją jedynie gubernia warszawska – 16 862 km² oraz lubelska – 16 258 km². Pod względem liczby ludności obszar ten zajmował dopiero 7 miejsce. W latach 1872–1913 liczba ludności guberni siedleckiej wzrosła z 549 tysięcy do 1 024 tysięcy, a więc prawie dwukrotnie⁹. Gubernia ta należała do obszarów wybitnie rolniczych, gdzie rozwój przemysłu był bezpośrednio związany z przetwórstwem płodów rolnych, produkcją na rzecz rolnictwa oraz z przemysłem drzewnym i szklarskim. W latach 1879–1913 w guberni siedleckiej liczba zakładów przemysłowych ogółem (cały przemysł bez wyodrębniania zakładów ziemiańskich) wzrosła ze 122 do 140 firm, wartość produkcji zwiększyła się w tym czasie ponad pięciokrotnie z 1,1 mln rb do 6,3 mln rb, a zatrudnienie z 1370 do 3411 osób¹⁰. Jednak udział przemysłu guberni siedleckiej w globalnej wartości produkcji przemysłu Królestwa Polskiego był minimalny, 1879 r. było to 0,9% natomiast w 1913 r. tylko 0,7%¹¹.

⁷ Ukazatel fabrik i zawodow Jewropejskoj Rossii s Carstwom Polskom i Wielikim Kniażestwom Finlandskim, opr. P.A. Orłow, S. Petersburg 1881 (dalej: UFZ); Spisok fabrik i zawodow Jewropejskoj Rossii, opr. W. E. Warzar, S. Petersburg 1903 (dalej: SFZ); Księga adresowa przemysłu fabrycznego w Królestwie Polskim, opr. L. Jeziorański, Warszawa 1906 (dalej: KAP); Przemysł i handel Królestwa Polskiego, opr. A. R. Sroka, Warszawa 1914 (dalej: PH); Fabriczno-zawodskije predprijatia Rossijskoj Imperii, opr. D. P. Kandaurow, Piotrograd 1914 (dalej: FZPR).

⁸ Spis alfabetyczny obywateli ziemskich Królestwa Polskiego oraz dóbr przez nich posiadanych, Warszawa 1905; Spis alfabetyczny obywateli ziemskich Królestwa Polskiego, Warszawa 1912.

⁹ A. Krzyżanowski, K. Kumaniecki, Statystyka Polski, Kraków 1915, s. 33, 43, 44.

¹⁰ W. Puś, Statystyka przemysłu..., s. 237, tab. 295.

¹¹ Tamże, s. 243.

Tab. 1

Rozwój przemysłu ziemiańskiego guberni siedleckiej 1879–1913

Lata	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	Wzrost w %	Liczba robotników	Wzrost w %
1879	51	834	100,0	1018	100,0
1900	66	2200	263,8	1659	162,9
1904	67	2920	350,1	1849	181,6
1913	66	3647	437,3	1325	130,1

Źródło: UFZ za 1879 r.; SFZ za 1900 r.; KAP za 1904 r.; FZPR za 1913 r.

Jak wynika z danych w tab. 1 w latach 1879–1913 liczba zakładów ziemiańskich w przemyśle guberni siedleckiej zwiększyła się znacznie w okresie do 1900 r., natomiast w latach następnych pozostała właściwie na tym samym poziomie. W badanym okresie wartość produkcji przemysłu ziemiańskiego zwiększyła się ponad czterokrotnie, a zatrudnienie po znacznym wzroście w 1904 r. o 81,6% zdecydowanie się obniżyło w 1913 r. o ponad 500 robotników (tab. 1).

Ważnym zagadnieniem w badaniach nad rozwojem przemysłu ziemiańskiego w guberni siedleckiej była jego struktura gałęziowo-branzowa. Warto bowiem wskazać, które gałęzie i branże decydowały o wielkości zatrudnienia, jak również wartości produkcji.

Tab. 2

Struktura gałęziowo-branzowa przemysłu ziemiańskiego guberni siedleckiej w 1879 r.

Gałęzie przemysłu	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	Udział w %	Liczba robotników	Udział w %
Metalowy	1	21	2,5	13	2,3
Drzewny	1	10	1,2	13	2,3
Mineralny	6	241	28,9	371	36,4
Gorzelniany	32	369	44,2	176	17,3
Browary	10	76	9,1	39	3,8
Cukrowniczy	1	117	14,1	406	39,9
Razem	51	834	100	1018	100

Źródło: UFZ za 1879 r.

W przedstawionej w tab. 2 strukturze gałęziowo-branzowej za 1879 r., w ogólnej liczbie zakładów przemysłu ziemiańskiego w guberni siedleckiej prawie 63% ogółu firm to gorzelnie, które skupiały ponad 44% ogólnej wartości produkcji, a stosunkowo niewiele ponad 17% robotników. Drugą pozycję pod względem udziału w produkcji zajmował przemysł mineralny, który skupiał prawie 29% wartości produkcji oraz ponad 36% ogólnego zatrudnienia. W tej

gałęzi produkcji w guberni siedleckiej funkcjonowały dwie duże huty szkła. Pierwsza braci Wilhelma i Edwarda Hordliczków w osadzie Czechy we wsi Trąbki w pow. garwolińskim, która zatrudniała 166 robotników, a jej wartość produkcji w 1879 r. przekraczała 108 tys. rubli. Firma ta produkująca szkło szlachetne o międzynarodowej renomie została założona w 1835 r. przez stryja Edwarda i Wilhelma, Ignacego Hordliczkę, który był Czechem osiadłym w Królestwie Polskim od 1822 r. Ignacy Hordliczka wydzierżawił dobra Trąbki od władz rządowych Królestwa Polskiego i założył tam osadę Czechy, w której wybudował hutę szkła i osiedle domów dla robotników firmy i ich rodzin. Drugą hutą szkła w guberni siedleckiej był zakład we wsi Dombrowa w pow. łukowskim, którego właścicielem był Izrael Fraenkel. Firma ta zatrudniała 100 robotników, a jej wartość produkcji sięgała 100 tys. rb.¹² Kolejną branżą przemysłu spożywczego, która posiadała największy udział w ogólnym zatrudnieniu sięgający prawie 40%, było cukrownictwo, gdzie funkcjonowała tylko jedna cukrownia Elżbietów barona Stanisława Lessera w pow. sokołowskim¹³. Łącznie przemysł spożywczy (gorzelnie, browary i cukrownie) w przemyśle ziemiańskim guberni siedleckiej skupiał 84,3% zakładów, 67,4% ogólnej wartości produkcji oraz 61% zatrudnienia (tab. 2).

W 1900 r., w strukturze gałęziowej przemysłu ziemiańskiego w guberni siedleckiej zaszły dość istotne zmiany. Przede wszystkim wzrosła liczba zakładów przemysłowych z 51 w 1879 r. do 66 firm. Największe zmiany miały miejsce w przemyśle gorzelnianym oraz drzewnym (tab. 3).

Mimo wzrostu liczby gorzelni z 32 do 48 ich udział w ogólnej wartości produkcji przemysłu ziemiańskiego obniżył się z 44,2% w 1879 r. do 39,6%, natomiast wzrósł w zatrudnieniu z 17,3% do 21,8%. Spadek udziału w produkcji miał również miejsce w przemyśle mineralnym z 28,9% do 18,8%, natomiast w ogólnym zatrudnieniu nastąpił zdecydowany wzrost z 36,4% do 44,9%.

Z kolei jedyna cukrownia ziemiańska Elżbietów odnotowała zwiększenie udziału w ogólnej wartości produkcji z 14,1% w 1879 r. do 29,3% w 1900 r. Powyższe zmiany były następstwem wyraźnego wzrostu liczby zakładów w przemyśle drzewnym oraz młynarskim. Wartość produkcji tartaków w latach 1879–1900 wzrosła ponad siedmiokrotnie, a zatrudnienie prawie sześciokrotnie. Natomiast przemysł młynarski mimo niewielkiego udziału w ogólnej liczbie robotników – 1,8%, skupiał 5,5% globalnej wartości produkcji zakładów ziemiańskich w guberni siedleckiej (tab. 2 i 3). Podobnie jak w 1879 r., w 1900 r. przemysł spożywczy skupiał 84,8% firm, 77,8% globalnej wartości produkcji oraz 50,8 ogólnego zatrudnienia (tab. 3). Największymi zakładami ziemiańskimi w 1900 r. w guberni siedleckiej była w dalszym ciągu huta szkła rodziny Hordliczków, której wartość produkcji wynosiła ponad 332 tys. rb, a zatrudnienie

¹² UFZ za 1879 r., s. 613.

¹³ Tamże, s. 651.

538 osób. Warto dodać, że była to ówczesnie największa huta szkła w Królestwie Polskim. Dużą firmą była również huta szkła hrabiego Kazimierza Krasieńskiego w Golicynowie pow. węgrowski, w której pracowało 111 robotników. Ponadto wspomniana już wyżej cukrownia Elżbietów barona Lessera, której wartość produkcji w 1900 r. przekraczała 645 tys. rb, a zatrudnienie wynosiło 414 osób¹⁴.

Tab. 3
Struktura gałęziowo-branżowa przemysłu ziemiańskiego
w guberni siedleckiej w 1900 r.

Gałęzie przemysłu	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	Udział w %	Liczba robotników	Udział w %
Drzewny	5	74	3,4	71	4,3
Mineralny	5	414	18,8	745	44,9
Młynarski	3	120	5,5	30	1,8
Gorzelniany	48	872	39,6	361	21,8
Browary	4	74	3,4	38	2,3
Cukrowniczy	1	646	29,3	414	24,9
Razem	66	2200	100	1659	100

Źródło: SFZ za 1900 r.

Tab. 4
Struktura gałęziowo-branżowa przemysłu ziemiańskiego
w guberni siedleckiej w 1904 r.

Gałęzie przemysłu	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	Udział w %	Liczba robotników	Udział w %
Drzewny	4	192	6,6	67	3,6
Mineralny	6	576	19,8	51	46,0
Młynarski	4	470	16,1	38	2,1
Krochmalnie	2	25	0,8	19	1,0
Gorzelniany	45	863	29,6	357	19,3
Browary	5	94	3,2	45	2,4
Cukrowniczy	1	700	23,9	472	25,6
Razem	67	2920	100	1849	100

Źródło: KAP za 1904 r.

W 1904 r. w przemyśle ziemiańskim w guberni siedleckiej w stosunku do 1900 r. nastąpiły stosunkowo niewielkie zmiany. W dalszym ciągu w globalnej wartości produkcji pierwszą pozycję zajmowały gorzelnie z udziałem 29,6%. Na

¹⁴ SFZ za 1900 r., s. 396, 664.

drugim miejscu było cukrownictwo, którego udział w produkcji sięgał prawie 24%, a na trzecim przemysł mineralny 19,8%. Z kolei w ogólnym zatrudnieniu pierwsze miejsce zajmował przemysł mineralny (huty szkła i cegielnie), który skupiał 46% ogółu robotników. Drugą pozycję zajmowało cukrownictwo, gdzie pracowało 25,6%, a trzecią przemysł gorzelniany, w którego udział wynosił 19,3% ogólnego zatrudnienia. Warto odnotować, że w stosunku do 1900 r. znacznie wzrósł udział w globalnej wartości produkcji przemysłu młynarskiego z 5,5% do 16,1% (tab. 3 i 4). Największymi przedsiębiorstwami ziemiańskimi w dalszym ciągu była cukrownia Lesserów, której wartość produkcji wynosiła 700 tys. rb, a liczba robotników 472 osoby oraz huta szkła Czechy w Trąbkach rodziny Hordliczków, gdzie pracowało 500 osób, a jej wartość produkcji sięgała 300 tys. rb.¹⁵ Łącznie branże przemysłu spożywczego podobnie jak w latach poprzednich miały dominującą pozycję skupiając 85,1% zakładów, 73,6% wartości produkcji oraz 50,4% zatrudnienia całego przemysłu ziemiańskiego w guberni siedleckiej.

Tab. 5

Struktura gałęziowo-branżowa przemysłu ziemiańskiego guberni siedleckiej w 1913 r.

Gałęzie przemysłu	Liczba firm	Wartość produkcji w tys. rb	Udział w %	Liczba robotników	Udział w %
Drzewny	8	255	7,0	140	10,6
Mineralny	2	30	0,8	60	4,5
Młynarski	4	533	15,3	30	2,3
Krochmalnie	2	70	1,9	28	2,1
Gorzelniany	44	1581	43,4	379	28,6
Browary	5	155	4,	39	2,9
Cukrowniczy	1	1000	27,5	649	49,0
Razem	66	3647	100	1325	100

Źródło: PH za 1913 r.; FZPR za 1913 r.

W 1913 r. w przemyśle ziemiańskim guberni siedleckiej w globalnej wartości produkcji dominującą pozycję zajmował przemysł gorzelniany, którego udział wynosił 43,4%. W stosunku do 1904 r. w tej branży nastąpił wzrost udziału w produkcji o prawie 14 punktów procentowych. Na drugim miejscu podobnie jak w 1904 r. był przemysł cukrowniczy z udziałem w produkcji 27,5%, co oznaczało wzrost ponad 3%. Trzecie miejsce zajmowały ziemiańskie młyny – 15,3% w ogólnej produkcji. Natomiast w zatrudnieniu zdecydowanie pierwszą pozycję zajmował przemysł cukrowniczy z udziałem 49% ogólnej liczby robotników

¹⁵ KAP za 1904 r., s. 256, nr 1180; s. 336, nr 2050.

przemysłu ziemiańskiego guberni siedleckiej (tab. 5). Wyraźną zmianą w stosunku do 1904 r. był gwałtowny spadek udziału w ogólnej wartości produkcji przemysłu mineralnego z 19,8% do 0,8% w 1913 r., a w zatrudnieniu z 46% do 4,5%. Sytuacja ta była spowodowana sprzedażą huty Czechy przez rodzinę Hordliczków i zdecydowanym zahamowaniem produkcji tej firmy¹⁶. Jedynym wielkim zakładem w 1913 r. pozostała cukrownia Elżbietów, której właścicielami nadal byli członkowie rodziny barona Stanisława Lessera. W 1913 r. w firmie tej pracowało 649 robotników, a jej wartość produkcji wynosiła 1 mln rubli¹⁷. Przemysł spożywczy (gorzelnie, browary, cukrownie, młyny i krochmalnie) w 1913 r. w przemyśle ziemiańskim guberni siedleckiej, podobnie jak w latach poprzednich odgrywał dominującą rolę. W sumie ta gałąź przemysłu skupiała 84,9% ogólnej liczby zakładów ziemiańskich w tej guberni, 77% wartości produkcji i 84,9% ogółu robotników (tab. 5).

Istotnym problemem badawczym jest wskazanie na rolę przemysłu ziemiańskiego w produkcji i zatrudnieniu całego przemysłu guberni siedleckiej w latach 1879–1913.

Tab. 6
Udział zakładów ziemiańskich w produkcji i zatrudnieniu
całego przemysłu guberni siedleckiej w latach 1879–1913

Lata	Wartość produkcji w tys. rb całego przemysłu guberni	Wartość produkcji zakładów ziemiańskich	Udział w %	Liczba robotników w guberni ogółem	Liczba robotników zakładów ziemiańskich	Udział w %
1879	1118	834	74,6	1370	1018	74,3
1900	3052	2200	72,1	2925	1659	56,7
1904	4521	2920	64,6	4037	1849	45,8
1913	6346	3647	57,4	3411	1325	38,8

Źródło: UFZ za 1879 r.; SFZ za 1900 r.; KAP za 1904 r.; FZPR za 1913 r.; W. Puś, *Statystyka przemysłu...*, s. 237, tab. 295.

Przemysł ziemiański w guberni siedleckiej, jak wynika z danych zawartych w tab. 6 odgrywał dominującą rolę w całym przemyśle tej guberni w badanym okresie. Udział wartości produkcji zakładów ziemiańskich co prawda w latach 1879–1913 systematycznie się zmniejszał od 74,6% do 57,4%, jednak w całym okresie przekraczał 50%. Systematyczny spadek udziału w produkcji przemysłu guberni zakładów ziemiańskich, z jednej strony świadczy o stopniowym procesie uprzemysłowienia miast w guberni siedleckiej, z drugiej jednak strony wskazuje

¹⁶ PH za 1913 r., nr 3294.

¹⁷ Tamże, nr 5873; FZPR za 1913 r., s. 487.

na zacofanie zakładów przemysłowych w majątkach ziemskich, które przez dziesiątki lat nie były modernizowane. Potwierdza to również systematyczny spadek udziały firm ziemiańskich w ogólnym zatrudnieniu w przemyśle guberni siedleckiej z 74,3% w 1879 r. do 38,8% w 1913 r. (tab. 6).

Jak wynika z danych zawartych w tabelach 2, 3, 4 i 5 najważniejszą branżą przemysłu spożywczego, której udział w ogólnej wartości produkcji w latach 1879–1913 był zawsze najwyższy (od 29,6% do 44,2%) było gorzelnictwo. Można z całą odpowiedzialnością stwierdzić, że gorzelnie funkcjonowały w większości majątków ziemskich. W majątkach wielowioskowych i większych (Zamoyscy, Krasieńscy, Potoccy) zakładów gorzelnianych było najczęściej kilka. Ponad 90% gorzelnia zatrudniało najczęściej od 4 do 20 robotników, a więc były to małe, najczęściej technicznie zacofane zakłady. Warto więc przyjrzeć się roli jaką gorzelnie ziemiańskie guberni siedleckiej odgrywały w tej branży przemysłu ziemiańskiego w Królestwie Polskim (tab. 7).

Tab. 7

Udział gorzelnia ziemiańskich guberni siedleckiej w produkcji i zatrudnieniu tej branży w Królestwie Polskim w latach 1879–1913

Lata	Wartość produkcji w Królestwie Polskim w tys. rb	Wartość produkcji w guberni siedleckiej w tys. rb	Udział w %	Liczba robotników w Królestwie Polskim	Liczba robotników w guberni siedleckiej	Udział w %
1879	1433	369	25,7	983	176	17,9
1900	5606	872	15,5	2031	361	17,7
1904	6261	863	13,8	2077	357	17,2
1913	7801	1581	20,2	2825	379	13,4

Źródło: UFZ za 1879 r.; SFZ za 1900 r.; KAP a 1904 r.; PH za 1913 r.; FZPR za 1913 r.

Dane statystyczne z tabeli 7 wskazują, że ziemiańskie gorzelnie w guberni siedleckiej skupiały w latach 1879–1913 od 25,7% do 20,2% ogólnej wartości produkcji wszystkich gorzelnia w majątkach ziemskich w Królestwie Polskim. Jak łatwo policzyć była to jedna czwarta lub jedna piąta produkcji 10 guberni tego obszaru. W ogólnym zatrudnieniu udział gorzelnia ziemiańskich guberni siedleckiej również był wysoki od 17,9% do 13,4% (tab. 7). Warto dodać, że w skali całego przemysłu gorzelnianego Królestwa Polskiego w latach 1879–1913 gorzelnie ziemiańskie guberni siedleckiej skupiały od 8,6% do 10,3% globalnej wartości produkcji tej branży¹⁸.

¹⁸ Obliczono na podstawie danych z tab. 7 oraz W. Puś, *Rozwój przemysłu w Królestwie Polskim...*, s. 183–184, tab. 61.

Kolejnym istotnym zagadnieniem, które warto statystycznie przedstawić, był udział przemysłu ziemiańskiego (wszystkie gałęzie i branże) w produkcji i zatrudnieniu całego przemysłu ziemiańskiego na obszarze Królestwa Polskiego.

Tab. 8

Udział przemysłu ziemiańskiego guberni siedleckiej w całym przemyśle ziemiańskim Królestwa Polskiego w latach 1879–1913

Lata	Wartość produkcji w tys. rb w Królestwie Polskim	Wartość produkcji w tys. Rb w guberni siedleckiej	Udział w %	Liczba robotników w Królestwie Polskim	Liczba robotników w guberni siedleckiej	Udział w %
1879	6880	834	12,1	10996	1018	9,2
1900	22740	2200	9,6	13496	1659	12,3
1904	27300	2920	10,7	15161	1849	12,2
1913	30946	3647	11,7	18172	1325	7,3

Źródło: UFZ za 1879 r.; SFZ za 1900 r.; KAP za 1904 r.; PH za 1913 r.; FZPR za 1913 r.

Udział zakładów ziemiańskich guberni siedleckiej w globalnej wartości produkcji przemysłu ziemiańskiego Królestwa Polskiego w badanym okresie kształtował się na poziomie od 12,1% w 1879 r. z pewnym spadkiem w 1900 r. do 9,6%, do 11,7% w 1913 r. (tab. 8). Z kolei w zatrudnieniu najwyższy wskaźnik procentowy udziału przemysłu ziemiańskiego guberni siedleckiej miał miejsce w 1900 r., – 12,3%, a najniższy w 1913 r., tylko 7,3%. Jak już wskazywano wyżej spadek ten był spowodowany przerwaniem produkcji w hucie szkła Czechy.

Kończąc rozważania na temat rozwoju przemysłu ziemiańskiego w guberni siedleckiej, należy stwierdzić, że na tym wybitnie rolniczym obszarze zakłady przemysłowe w majątkach ziemskich odgrywały istotną rolę, w powolnym co prawda, procesie uprzemysłowienia.

Summary

Based on the statistics from censuses of industrial plants for the years 1879, 1900, 1904, 1913, author presented the development of the industry in the province of Siedlce estates of the landed gentry. Agricultural quality of the province determined the industry's branch structure. The plants functioning in the manorial estates were mainly those involved in the manufacturing of agricultural crops. In the years 1879–1913 food-processing plants produced 61–77 % of the production scale of Siedlce province, and the production of alcohol in the province accounted for 20,2–25,7 % across the Polish Kingdom.